

DINI-TASAVVUFİ TÜRK EDEBİYATI VE KÜTAHYALI SU'NULLAH GAYBİ EFENDİ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ*

ÖZET

Türk Edebiyatı, Halk, Tekke ve Divan edebiyatı olmak üzere üç ana dalda gelişimini sürdürmüştür. Makalemizin başlangıç kısmında Osmanlıda, Tasavvuf Edebiyatının doğuşunu ve gelişimini ele aldık. Daha sonra da Kütahyalı Gaybî Divanı'ndan seçtiğimiz şiirleri vezin, kaftıye, nazım şekli, türleri vb. bakımlardan inceledik.

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, halk, tekke ve Divan edebiyatı olmak üzere üç grup halinde teşekkül ederek gelişimini sürdürmüştür. Bunlardan Tekke edebiyatının teşekkül ve gelişimini şu şekilde özetleyebiliriz:

Hicri II. yüzyılda ortaya çıkan Tasavvuf, cereyanı zamanla dünyanın çeşitli yerlerine ve özellikle İslâm âlemine yayıldı. İslâmiyet'in ilk yıllarında mevcut olmayan bu akım, Küfeli Ebû Hâşim, Süfyan-ı Sevrî, Zünnûn, Bayezid-i Bestâmî, Hallaç - Mansûr, Cüneyd-i Bağdadî, Abdülkerim Kuşeyri, İmam-ı Gazalî, Suhreverdî ve Abdülkadir Geylânî gibi büyük mutasavvıflar tarafından çeşitli İslâmî esaslarla zenginleştirilerek sistemli bir şekilde ifade edildi. Bunların eserleri halk arasında büyük ilgi uyandırdı. Hükümdarlar tekke ve zaviye yaptırıp şeyhlere intisab ederek ?u akımı fiilen desteklediler. Meşhur mutasavvıf şeyhlerin ölümünden sonra onların

hayatlarıyla ilgili olarak, halk hayalinin ürünü olan Menakubnâme kitapları ortaya çıktı.¹ Böylece tasavvuf, geniş halk kitleleri arasında yaygınlaştı ve çok sayıda mutasavvıf şâir yetişti.

Türkistan'da önce Horasan, tasavvuf cereyanının önemli bir merkezi oldu. Daha sonra sırasıyla Herat, Nişabur, Buhara ve Fergana'da tasavvufî fikirler yayılmaya başladı.² Bu bölgede tasavvuf cereyanı zamanla oldukça kuvvetlendi. İslâmî motif ve düşüncelere saygılı olan Karahanlı ve Selçuklu devletleri zamanında da, daha önce kökü sağlam bir şekilde atılan tasavvufî fikirler gelişti. Türkler, Müslüman dervişleri kendi şaman ve baksılarına benzettikleri için saygıyla karşıladılar. Böylece eski ozanların yerini; ata, baba veya Hoca unvanını taşıyan dervişler aldı. • oldu. Bunlar arasında Arslan Baba, Korkut Ata ve Çoban Ata gibi dervişler sade Türkçeyle halka hitap ederek fikirleriyle onları aydınlattılar. İlk mutasavvıf şâir Ahmet Yesevî'nin üstün şahsiyeti işte böyle bir atmosferde gelişti.³

Türk edebiyatında ilk Dîvânı yazan şâir Ahmed Yesevî'dir. Dolayısıyla tasavvufî Türk Edebiyatı'nın ilk örneği şâirin Dîvân-ı Hikmet adlı eseridir. Bu eser kendisinden sonra yazılan eserlere ilham kaynağı olmuş ve köklü bir şekilde tasavvufî edebiyatın temellerini atmıştır. Ahmed Yesevî'nin bu eseri, tasavvufî konularca yazılmış olan hikmetlerden meydana gelmiştir. Hikmet kelimesi daha sonra, tasavvufî halk edebiyatımızda ilâhî ve nutuk kelimeleriyle karşılanmıştır. Dîvân-ı Hikmet, Eski Türk edebiyatının Kutadğu Bilig'den sonra en eski örneğidir.⁴ Görüldüğü gibi daha X. ve XI. asırlarda Türk toplumunda zengin bir tasavvufî halk edebiyatı geleneği kurulmuştu. Bu sağlam temeller üzerine, daha sonraki yüzyıllarda oldukça zengin bir tasavvufî edebiyat ortaya çıktı. Mutasavvıf şâirler tarafından manzum mensur birçok eser ortaya konularak halkın istifadesine sunuldu. Fuat Köprülü, edebiyat, tarih ve kültür alanlarında olduğu gibi, tasavvufun Türkler arasında yayılmasından sonra teşekkül eden tekke edebiyatının Türk edebiyatı içerisindeki yeri ve önemine dikkat çekerek, bu alanda bir çok araştırmalar yapmıştır.⁵ Köprülü, Tekke edebiyatının teşekkül, gelişim ve önemli özellikleri hakkında, Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıflar adlı önemli eserinde şunları söyler: "İslâmiyet'ten sonraki Türk edebiyatında milli ruhu ve milli zevki anlamak için en çok tetkike layık bir devir halk lisanını ve halk vezni kullanmak suretiyle geniş bir kitleye hitabetmiş eserle- asırlarca yaşamış büyük mutasavvıflar devridir... Eski zamanlarda Acem ve Tanzimat'tan beri Avrupa tesiri altında kendi milli şahsiyetimiz unutulduğu için halkta olan, halktan gelen her şey gibi bu edebiyat da şimdiye kadar ihmal edildi..."⁶

Bu edebiyat, ferdî bir edebiyat olduğu kadar aynı zamanda da bir gelenek edebiyatıdır. Aynı özellik, Aşık Edebiyatı'nda da vardır. Aşık edebiyatı ile Tekke edebiyatı arasındaki çeşitli benzerliklerin bulunduğu malumumuzdur. Bu iki edebiyat şubesinin önemli özellikleri ve gelişmeleri hakkında Prof. Dr. Umay Günay bilgileri vermektedir:

¹ Fuat KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1991, s.14-17

² F. KÖPRÜLÜ, a.g.e. s.17-18

³ F. KÖPRÜLÜ, a.g.e. s.19

⁴ F. KÖPRÜLÜ, a.g.e. s.19

⁵ Azmi Bilgin, "Fuat Köprülü ve Tekke Edebiyatı" İhmi Araştırmalar, Sayı 4, İst 1996, s.46,

⁶ Fuat Köprülü, T.E.I.M, s.1-2,

İslâm'dan önceki Türk Edebiyatı'nın temsilcileri olan Ozan ve Baksalın yerine, daha sonraları Anadolu'da tasavvufî cereyanların etkisiyle yeni bir edebiyat teşekkül etti. Bu edebiyatın, XV. yüzyıla gelinceye kadar daha çok dinî-tasavvufî yönü ağır bastı. Belirli bir alt yapı üzerine daha sonraki dönemlerde Aşk edebiyatı şeklinde ortaya çıktı.⁷

Osmanlı Devleti kurulmadan önce Anadolu'da mezhebi mahiyette klasik bir edebiyat kurulmaya başlanmıştı. Horasan'dan gelen dervişlerin, Türkistan'dan gelen babaların getirdiği bu dinî halk edebiyatı diğer söylenişleri ile Tekke edebiyatı daha ziyade havasa hitap eder biçimde teşekkül etmişti. Bunun yanında halka yakın bir kadim edebiyat ihtiyacı ile saz şairliği de bu zamanda başlamış ve zaman zaman dinî ve millî eserler meydana getirmiş olmalıdır. Bilhassa Hacı Bektaş Veli'nin duasıyla Yeniçeri ocağı tesis edildikten ve Anadolu'da büyük bir takım muvaffakiyetler kazanıldıktan sonra halk arasında pek çok dastan söylenildiği bilinmekle beraber bu eserlere dair metinler mevcut değildir. Bu devirlerde aşk, baba veya abdal unvanları ile tanınan dervişler en iyi bilinen şairlerdir.⁸

Anadolu'da Tasavvufî Edebiyatı'nın gelişip kökleşmesinin önemli sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz: "Şeyhlere saygı duyan ve inanan bağlar, tasavvufî erbabına daima tekkeler zaviyeler bina ederek hizmet ederlerdi. Devamlı savaşlardan bıkmış olan halk ise kendilerine bu dünyada nasip olmayan saadeti hiç olmazsa ahrette temin için onların başına safiyetle birikirdi. Anadolu'nun XIII. yüzyıldaki karışık devresi tekkelerin ve zaviyelerin artması, Tekke Edebiyatı'nın tekamülü için gerekli şartları hazırladı. Bu temayül Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra da büyük bir hızla devam etti. Osmanlı padişahlarının ve devlet büyüklerinin himayesi yanında halkın sevgisiyle gelişti."⁹

Aşk Edebiyatı, Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra Orta Asya'da teşekkül eden Tekke Edebiyatı'nın, Anadolu'da oluşan bir paraleli olarak değerlendirilebilir. Edebiyat tarihçileri, klasik hale gelen tasniflerinde İslâmî dönem Türk edebiyatı içinde, Dinî-Tasavvufî edebiyata yer vermemişlerdir. Bu dönem edebiyatını Divân (Klasik) ve Halk edebiyatı şeklinde isimlendirmekle yetinmişlerdir. Görüldüğü gibi genel tasnif içerisinde Dinî-Tasavvufî edebiyata yer verilmemiştir. Kanaatimize bu sınıflandırmada, Halk edebiyatı ile Divân edebiyatının sınırları belli çizgilerle ortaya konulmamıştır. Bu bakımdan bazen karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Aşağıda isimlerini zikredeceğimiz şairler, edebiyat şubeleri arasında belirli bir yere yerleştirilememişlerdir. Kanaatimize göre, aynı bir ekol olan bu şairler, Dinî-Tasavvufî Halk edebiyatı adıyla aynı bir anabilim dalı içerisinde incelenmelidir. Eğitim öğretim programları da bu çerçevede yapılmalıdır. Mesela üniversitede, Yunus Emre vb. şairler bazen Eski Türk Edebiyatı dersinde, bazen Halk edebiyatı dersinde, bazen de her iki derste okutulmaktadır. Bu bakımdan çeşitli karışıklıkların ortaya çıkması zaruri bir hal almaktadır.

Umay Günay, *Aşk Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara-1993 s.8-9; raklen, Nesip Yağmurdere, *Doğu*, Sayı 4, Yıl 4, Mayıs 1938, Cahit Öztelli, *Halk Şiiri (XIV-XVII)*, İstanbul 1955, s.7-8; [İhan Baggioz, "Turkish Folk Stories About The Lives of Minstrels Journal of American Folklore, Cilt No. 258, 1952, s. 331-332; M. Fuad Köprülü, "Aşk Tarzı Hangi şekli Hayatın İfadesidir?" *Aşk Tarzının Menşei ve Tekamülü*, İktidam, 7 Mart, 11 Mart, 16 Nisan, 19 Nisan 1914.

U. Günay, a.g.e., s.9,

U. Günay, a.g.e., s. 10,

XIII. Yüzyıldan itibaren Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Somuncu Baba, Hacı Bayram-ı Veli, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rumi, Kemal Ümmi, Vizeli Alaeddin, P Sultan Abdal, Seyyid Seyfullah, Sıran-ı Ümmi, Şemseddin Sivasi, Aziz Mahmut Hüdayi, Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi, Niyazi-i Mısri KütahtalıSun'ullah Gaybî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi daha birçok şairin Tekke edebiyatı içinde değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu şairlerin, sadece hayat hikayeleri veya menkıbelerini okuyup anlatmak da bu edebiyatın tam olarak incelenmesi anlamına gelmez. B. şairlere ait eser metinlerinin, belirli bir bilim disiplini içinde ortaya konulması zaruridir.

Edebiyat tarihi, eseri ve yazarın zaman ve mekana yerleştirdikten sonra onlar açıklar. Eseri vücuda getiren yazanın biyografisi de önemlidir. Biyografi, eserir ihmeline yol açmamalıdır. Yazarın biyografisinin ve eserlerinin incelenmesi, türler içindeki yerinin ortaya konulması o konudaki bibliyografya çalışmalarının yapılmasını gerekli hale getirir.

Bahsi geçen şairlere ait eserler şu bakımlardan değerlendirilmelidirler: 1) Eserin kaynakları, tesisler. Edebiyat tarihçisi bunları yazanın hayatında aradığı gib; dışında da aramak zorundadır. 2) Eseri ilk tasarlandığı halden son şekline kadar takip etmek ve metni tesbit etmek gereklidir. 3) Eserin muhtevası tahlil edilmelidir. 4) Eserin şekil ve üslubu incelenmelidir. 5) Eserin okuyucu tarafından nasıl kabul edildiği ve eserin başkaları üzerindeki tesiri araştırılmalıdır.¹¹

Eserin metninin tespiti, muhtevanın tahlili, şekil bakımından incelenmesi edebiyat tarihçisi için yapılması gereken en önemli çalışmalar arasında yer alır. Dini-Tasavvufi Türk edebiyatı mahsullerinin de bu paralelde incelenmesi ve değerlendirilmesi zaruridir.

Buna rağmen, İslâmî dönem edebiyatımız bünyesinde incelenen Aşık edebiyatı ve Tekke edebiyatının Anonim edebiyatla bir tutulup aynı saha elemanları tarafından incelenmesi, ortaya konulan eserlerin hatalarını fazlaştırmıştır. Çünkü bu sahalar, ayrı ayrı formasyonları gerektirmektedir. Derleme yoluyla elde edilen bir mesal metniyle mutasavvıf bir şairin yazdığı ilâhî aynı şartlarda, aynı metotlarla ve aynı bilgi seviyesiyle incelenemez. Bu edebi mahsuller, ayrı kültürlerin ürünü olmamakla birlikte inceleme metodları farklıdır. Efsaneler üzerinde yahut halk hikayeleri hakkında ihtisaslaşmış bir kişi özel bir gayreti yoksa gerçek anlamda ne Eşrefoğlu Rumi'yi, ne Kaygusuz Abdal'ı ve ne de Kütahtalı Gaybî Sun'ullah'ı anlayabilir." Bu hususta, değerli hocamız Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in açmış olduğu çağır, bundan sonra yapılacak çalışmalar için örnek kabul edilebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz üç grup edebiyat (Divân, Tekke, Halk), üç ayrı kültür ve zevke hitap ederek devirlerinin toplum yapısına ve kültür seviyesine bağlı olarak gelişmelerini sürdürmüşlerdir.¹² Üzerinde durduğumuz Tekke edebiyatı daha çok saz şiiri ile Divân şiirinin bir kanımıdır..Bu edebiyatın en büyük özelliği sanat için

İnci Enginim, Mukayeseli Edebiyat, İstanbul 1992, s. 12
 Mehmet DENİZ, "Emrah Divânı Üzerine", Polemik-Ayılık Usul ve Tenkit Dergisi, Anlık 1992, Sayı 7, s.32.
 Amil Çelebioğlu, Kanuni Devri Türk Edebiyatı, Ankara 1996, s.20

sanat yerine toplum için sanat anlayışının temel amaç olarak kabul edilmesiydi. Latîfi Tezkiresi'nde bu sınıfa dahil olan şâir Aşık Paşa ile ilgili olarak, mealen şu ifadeye yer verilmiştir: "Allah dostu şâirler, şiirlerinde halkın takdir etmesi için yapacak sanat ve hayaller ortaya koymak istemezler. Öğünmek ve şöret sahibi olmak için süslü sözler söylemekten kaçınırlar."⁴ Dinî-Tasavvufî yönü ağır basan şâirlerin hepsi herhangi bir tarikatın şeyhi, dervîşi, müntesibi veya propagandacısı idiler. Dolayısıyla eserlerinde bağlı buldukları tarikata ait çeşitli görüşleri ifade etmişlerdir. Bu bakımdan Tekke şâirlerini bağlı buldukları tarikata göre sınıflandırmak bir adet haline gelmiştir. Bu edebiyat, şifahi Halk edebiyatına göre daha çok yazıya geçmiştir. Mesela Eşrefoğlu Rumi, Kadiri tarikatının Bayramiyye şubesinin Eşrefiyye kolunu kurmuştur. XVII.Yüzyıl şâirlerinden Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Kütahyalı Gaybî Melami meşreptiler.

Bu sınıfa giren eserlerin, diğerlerinden ayrılan önemli özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Mutasavvîf şâirlerin ekseriyeti, şiirlerini musammat gazel tarzında yazmışlardır. Eşrefoğlu Rumi ve Kütahyalı Gaybî'nin Dîvânlarında bunun en güzel örneklerine rastlamaktayız. Yunus Emre ile başlayan bu tarz diğer tekke şâirleri de devam ettirmişlerdir. Musammat gazel tarzındaki bu şiirler ortadan ikiye bölündüğünde her beyit bir kat'a şeklini alır. Aynı özellik Mevlana'nın bazı gazellerinde de vardır. Bunlardan Aruz vezniyle kaleme alınanlar ekseriyetle, Müstefilün Müstefilün Müstefilün Müstefilün; Mefâ'lün Mefâ'lün Mefâ'lün Mefâ'lün; Mefâ'lü Mefâ'lü Fe'lülün vezniyle kaleme alınmışlardır. Bu şiirler, önce hece vezniyle (16,14,1'l'i) yazılmış intibahı verirler. Bunların aruz açısından kusurlu olduğu görülür. Yunus Emre'de olduğu gibi diğer Tekke şâirlerinde de hece-aruz ikiliği göze çarpar. Bu şekilde yazan mutasavvîf şâirleri, ne saz şâiri sınıfından bir halk şâiri, ne de tam klasik tarzda yazan bir Dîvân şâiri olarak kabul etmemiz mümkün olur.

Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Dîvânı'ndaki musammat gazel tarzındaki şiirlerin bir kısmı aynı zamanda hece veznine de uyular. Bu bakımdan Gaybî'nin şiirleri dörtlük şeklinde de yazılabilirler. Bu hal, Eski Türk şiir geleneğinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Şâir, muhtevada olduğu gibi, şekil bakımından da halk zevkine uzaklaşmamıştır. Diğer mutasavvîf şâirler gibi Gaybî de en başarılı şiirlerini bu tarzda kaleme almıştır. Bu musammat gazeller, eski Türk şiirindeki Koşma nazım şeklinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Millî nazım şeklimiz olan Koşma, ilk defa Ahmet Yesevi'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Koşma-Gazel ikiliği tarzında ortaya konulmuştur.'Gazelin Türk edebiyatına girişi ile ilgili olarak Prof. Dr. Haluk İpekten şu bilgileri veriyor: Türk edebiyatı, Anadolu'da Selçuklular devrinde dinî ve tasavvufî bir özellik gösterir. Aslında bu, Anadolu'da birçok tarikatın gelişip yayıldığı bir devirdir. Şiir, dinî ve siyasi fikirlerin sayılması bir araç olarak kullanılmıştır; Ahmet Yesevi ve onu izleyenler bu devirde tasavvufî bir edebiyat ortaya koydular. Din dışı edebiyatın ise Hoca Dehhanî ile başladığı söylenebilir, Dîvân'ı olmadığı halde Nazire Mecmuaları'ndaki 9 gazeliyle Dehhanî usta bir şâir olduğunu göstermiştir. Şeyyad Hamza da XIII. Yüzyılın tanınmış şâirlerindendir. Büyük mutasavvîf Mevlana şiirlerini Farsça yazdığı halde, gazel şeklinin Anadolu'da yayılmasında büyük etkisi olmuştur. XIV. Yüzyılın başında yaşayan Yunus Emre'nin Dîvânı'ndaki dörtlükler (İlâhî ve Nefes), Anadolu'da gelişen Türk edebiyatının aruzla söylenmiş ilk gazel örnekleri olarak kabul edilir.⁴

Latîfi Tezkiresi, İstanbul 1314, s. 45

⁴ Haluk İPEKTEN, Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz, İstanbul 1994, s. 10

Prof. Dr. Fuat Köprülü, Yunus tarzında ilâhiler yazan pek çok tekke şâirlerinin bulunduğunu ve bunlar arasında Yunus Emre'yi hatırlatabilen pek az şâirin olduğunu ifade etmektedir. Türk edebiyatında Yunus Emre'yi hatırlatan, Yunus tarzında yazan mutasavvıf şâirlerimiz şunlardır: Hacı Bayram-ı Velî'nin damadı ve Kadiriye Tarikatı kollarından Eşrefiye şubesinin kurucusu olan Müzekki'n-nüfus adlı önem; mensur eserin sahibi İznikli Eşrefoğlu Rumi, Ümmi Sinan, Ahmed Sarban, Elmal Nuri Efendi, İdris Muhtefi, Seyyid Seyfullah, Nakşi Akkirmani, Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve onun müridi ve Keşfü'l-Gata adlı meşhur Devriyyenin müellif Kütahyalı Sun'ullah Gaybî.¹⁵ Bu şâirlerin mensup olduğu edebiyat şubesi, anları bakımından olduğu kadar şekil ve tür bakımından da kendisine mahsus özellikler taşır. Bu edebiyata mensup şâirler; dil, vezin, nazım şekilleri ve ifade tarzı bakımından Türk halk edebiyatının birçok unsurunu alarak popüler mahsuller meydana getirmişlerdir.¹⁶ Bu bakımdan Tekke edebiyatı mahsullerinin dil, vezin, kafiye nazım, şekilleri ve ifade tarzı bakımından tahlil edilmeleri gerekir.

Kütahyalı Gaybî Dîvânından seçtiğimiz bazı şiirler üzerinde bu özellikleri görelim:

1. Vezin ve Kafiye

Yazılı Türk Edebiyatında ilk vezinli söyleyiş, Göktürk Kitabelerinde Yolluğ Tigin'in yazdığı mısralardır. İslâmiyet'in kabulünden sonra kaleme alınan ilk eser, Dîvân ü Lügati't-Türk'teki şiir ve savlarda hece vezninin çeşitli kalıpları kullanılmıştır.

Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra özellikle medrese kültürüyle yetişen aydın kesim, Fars edebiyatının etkisinde kalmış ve aruzu olduğu gibi kabul ederek kullanmaya başlamıştır. Aruz vezniyle yazılan ilk İslâmi devir ata yadigarımız Kutadgu Bilig'dir. eserde, aruzun heceye en yakın olan kalıpları kullanılmıştır. Dilimize Arapça ve Farsça kelimelerin girmesi ve bu dillerin kurallarının da Türk diline uygulanmaya başlamasıyla Türkçe'nin aruza yakınlığı artar. Özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aruza hakimiyetin arttığını görmekteyiz. Türkler aruzu kullanmaya başladıkdan sonra hece veznini hemen bırakmamışlar Halk şâirlerimiz heceyi başarıyla kullanmaya devam etmişlerdir.

Mutasavvıf şâir Sun'ullah Gaybî'nin Dîvânı, aruz ve heceyle yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Fikir ve ideoloji bakımından İslâm Dini ve tasavvuf prensipleri üzerine bina edilen Dîvân, vezin bakımından da milli ruhu aksettirmektedir. Gaybî'nin hece ve aruzu birlikte kullanması Halk edebiyatı ile Klasik edebiyat arasındaki yakınlaşmanın bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Tekke edebiyatında dikkat edilecek mühim bir nokta onunda Dîvân ve Aşk edebiyatı gibi hem halk şiiri hem de klasik şiirin cazibesine bağlı, iki taraflı bir hüviyete sahip oluşudur. Bu yüzden Tekke Edebiyatı'nda da manzumeler aruz ve hece vezinleriyle yazılırlar. Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Hacı Bayram-ı Veli, Ahmed-i Sarban, Ümmi Sinan, Niyazi-i Mısrî, Aziz Mahmud Hüdayî vb. Tekke edebiyatı büyükleri gibi¹⁷ Gaybî de aruza hakimdir. Gaybî hitab ettiği esas

¹⁵ F. KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.344-348

¹⁶ F. KÖPRÜLÜ, "Saz Şiirleri, Dîn ve Bugün", Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1986, s. 184-187.

Abdurrahman Güzel, "Tekke Şiiri", Türk Dili Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri), Sayı.445-450, Ocak-Haziran 1989, s. 275.

kitleye istediği telkini yapabilmek için aruz kadar heceye de önem vermiştir. İsmail Habîb Sevîk, Aşık edebiyatında olduğu gibi Tekke edebiyatı edebî mahsûllerinin heceli manzumelerde ortaya çıktığını ifade eder.¹⁴

Araştırmacılar, Tekke edebiyatı mahsûllerinin vezni hakkında fazla birşey söylemezler. Fakat verilen örneklerin çoğu hece vezniyle yazılmış şiirlerdir. Tekke edebiyatı üzerinde fazla durulmadığı ve örnek olarak da bu şiirlere fazla yer verilmediği için Tekke edebiyatı mahsûllerinin daha çok bir hece edebiyatı olduğu zannedilmiştir.¹⁵ Durum detaylı olarak araştırıldığında, hece ve aruzun hemen hemen dengede olduğu anlaşılır. Bazen bu denge Gaybî'de olduğu gibi aruzun lehine bozulur. Gaybî'nin şiirlerinde aruz hatalarını oldukça sık görüyoruz. Bu durum, Tekke edebiyatına ait diğer eserlerde de gördüğümüz tabii bir haldir.¹⁶

Yunus Emre Dîvânı gibi, Gaybî Dîvânının da şifahi kaynaklardan bir araya toplandığı anlaşılıyor. Nüshalar arasında oldukça önemli farklar bulunmaktadır. Gaybî'nin Dîvânın Rağîb Paşa nüshasında 146 şiir bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı hece vezniyle kaleme alınmıştır. Biz bunlar arasında aruz kusurları fazla olan şiirlerin bir kısmını hece vezniyle yazılmış kabul ettik. Bu değerlendirmemize göre Gaybî'nin hece ile yazılan şiirlerinin sayısı aruzla yazdıklarına göre azınlıkta kalmaktadır. Esasen bu şiirleri aruzla ve heceyle yazılmış diye kesin çizgilerle ayırmak da doğru olmaz kanaatindeyiz. Gaybî'nin kusurlu kalem alınmış aruzlu şiirlerin sayısı oldukça fazladır. Gaybî, aruz vezninin heceye uyum gösteren basit cüzlerini kullanmıştır.

1. NAZİM ŞEKİLLERİ VE TÜRLERİ

1.1. Nazım Şekilleri:

Sun'ullah Gaybî Efendi, diğer tekke şiirleri gibi hem klasik Türk şiiri (gazel, kaside) hem de halk şiiri (en çok koşma) nazım şekillerini kullanmıştır.¹⁷ Gaybî Dîvânındaki şiirlerin çoğu, Dîvân şiiri tarzında, muhteva bakımından da tekke şiiri türünde yazılmışlardır. Dîvânın bazı yazma nüshaları, gazel, kaside ve koşma-şarka nazım şekillerinden başka ilâhi tarzında yazılmış birçok şiiri ihtiva etmektedir.

Sun'ullah Gaybî Dîvân'ındaki şiirlerin şekil bakımında en önemli özelliklerinden birisi de murabba ve musammat diyebileceğimiz eski koşma şeklinin varlığıdır. Gaybî'nin en başanlı olduğu şiirler bu tarzda kaleme aldığı şiirlerdir. Yunus Emre'de de olduğu gibi bu koşma-murabba şekli, Acemlerin murabba veya musammattım taklitle değil, halk edebiyatının kuvvetli tesiriyle tercih edilmiştir.¹⁸

Şâir, gazel biçiminde yazdığı ve çoğu defa musammat tarzında, mısra ortalarında da kafiye bulunan ilâhilerinde hece veznini üstün tutmuştur. Gazel biçimindeki bu çift mısralı şiirler aruz veznine göre okunduğu zaman, aruz ahengini vermekle birlikte daha çok 7+7=14 ve 8+8=16'lı hece ölçüsüne uymaktadır. Bu durum, Yunus Emre çıktınının devamı şeklinde değerlendirilebilir.

İsmail Habîb Sevîk, Edebiyat Bilgileri. İst. 1942, s.224

¹⁴ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.275.

¹⁵ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.277.

¹⁶ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.277.

¹⁷ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. 1991, s.300

Bu bilgiler çerçevesinde Gaybî Dîvânı'nı şekil bakımından değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşıyoruz. Dîvân, gerek şekil gerekse muhteva bakımından klasik ve halk edebiyatımızın bir terkibi ve dinî tasavvufî Türk edebiyatının zengin bir örneğidir. Tekke edebiyatının kendisine ait özel bir nazım şekli bulunmadığı için Gaybî Dîvânı'nda her iki edebî akımın nazım şekillerinin ortak kullanıldığı görülmektedir.

Şâirin, bazı musammat gazellerindeki beyitler ortadan ikiye bölündüğünde, koşma şekline dönüşmektedir.

Halk edebiyatının en sevilen ve en çok kullanılan nazım şekli Koşma olup Klasik edebiyatta gazelin karşılığı olarak kullanılmıştır. Hece vezninin 6+5 ya da 4+4+3 duraklı kalıbıyla yazılır. Bu kalıpların karışık olarak kullandığı koşmalar da vardır. Koşma, dört mısralık bentlerden oluşur. Dörtlük sayısı beşten artık koşmalara da rastlanır. Kafiye düzeni birinci dördlüğü dışında bütün dörtlüklerde aynıdır. Kafiye düzeni genellikle şöyle olur:

```

_____ b _____ c ..... d
_____ a _____ c ..... d
..... b _____ c ..... d
_____ a _____ a

```

İki dördlüğü kafiyeli düzeni;

```

_____ x _____ b
..... a _____ b
..... a _____ b
_____ a _____ a

```

biçiminde olabilir.²³

Şekli yönünden koşma çeşitleri şunlardır.

Koşma şarkı: İlk dördlüğü ikinci ve dördüncü mısraları kısmen veya tamamen öteki dörtlüklerde nakarat olarak tekrarlanır.

Tecnis: Bütün kafiyeleleri cinaslıdır.

Musammat koşma: Mısralarında iç kafiye bulunur.

Ayaklı koşma: İlk dördlüğü ikinci ve dördüncü, öteki dörtlüklerin de dördüncü mısralarına ziyade eklemekle oluşur.

Zincirleme (zincir bend): Bentlerin dördüncü mısra'nın kafiyeli kelimesi bir sonraki dördlüğü ilk mısrasının başında tekrarlanır.²⁴

Gaybî'nin beyit esasına göre yazdığı aşağıdaki şiirlerindeki beyitleri ortadan ikiye bölündüğünde koşma (kafiye şeması xaxa bbba ccca) ortaya çıkmaktadır.

Cümle 'amellerden ulu Hak dostunu sevmek dürür
Hep sevgiliden sevgili Hak dostunu sevmek dürür

Hak dostunu seven kişi bir gün olur anun işi
Hep cümle amalin beş Hak dostunu sevmek dürür

²³ Cem Dilcin, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1983, s.306.

²⁴ C. Dırçın, a.g.e., s.309-314.

Ta'atlerine olma şâd vahdetden eyler seni yâd
Allah'ı sevmekden murâd Hak dostunu sevmek dürür

Cümle 'amellerden garaz talihlere olur maraz
Dünyaya gelmeden garaz Hak dostunu sevmek dürür

İrdür heman Hakka nişan Hak anda olmuştur 'ayan
Hak sevgisi Gaybî heman Hak dostunu sevmek dürür
(63)

Şiirlerden sonra verdiğimiz rakamlar, Gaybî Dîvânı'nın Ragıp Paşa nüsha-
sındaki varak numaralarını göstermektedir.

1.2. Nazım Türleri:

1.2.1. İlahî

Gaybî, Dîvânındaki şiirlerinin ekseriyetini ilâhî ve nutuk türünde kaleme al-
mıştır. Bu tarz şiirlere nefes adı da verilmektedir. Yunus Emre, kendi şiiri için, bir
beytinde "nefes" tabirini kullanmaktadır.²⁵ Şâir, nefes tabirini daha çok ilâhî anla-
mında kullanmıştır. İlahîler daha çok Allah'ın birliğini, azamet ve kudretini anlatan
veya telkin eden eserlerdir. Bunlar aruz veya hece vezni ile yazılırlar.²⁶

Gaybî, ilâhîlerinde mutlak varlık Allah'a ulaşmak için takip edilmesi gereken
yolu ve bu yolda karşılaşılan güçlüklerin insana kazandıracağı faydaları anlatır. İlahî
aşkın faziletlerine ve insanı kutsal aşktan uzaklaştıran tehlikeli hâllere dikkati çeker.
İlahîlerdeki temel konu aşk ve vâhdet-i vücuttur. Şâirin bilgi, insan ve yaratıcının
birliği ile ilgili güzel bir ilâhisini örnek olarak verelim.

Tac marifet tacıdır sanma gayri tâc ola
Taklîd ile tok olan hakikatda ac ola

Düşe düşün aldanma kendin hayrete salma
Hakdan gayri ne vardür tâbire muhtaç ola

Sana âlem görünen hakikatde Allah'dur
Allah birdir vallahî sanma ki bir kaç ola

Bir ağaçdur bu âlem meyvesi olmuş âdem
Meyvâdur maksûd olan sanma ki ağaç ola

(Bu ilâhî, Rıza Tefvîk'in "Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri" adlı
eserinden alınmıştır. Haz. Abdullah UÇMAN, Ank. 1982, s. 205)

Şâir bu beyitinde kâinatı ağaca benzetir ve insanı da bu kâinat ağacının mey-
vesi olarak görür. Taleb edilen nesne, meyve olduğuna göre kâinatın yaratılışının
sebebi de insandır. İnsanda, cisimden başka akıl, kalb, ruh, hayal, hafıza gibi mane-
vi vücudlar olduğu gibi büyük bir insan olan âlemde de cismani âlemde başka
âlemler de vardır. Bunlardan birisi de cennettir.

²⁵

M. Tatçı, Yunus Emre Dîvânı-İnceleme, s.63.

²⁶ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., S. 455-450, s. 284.

Yukardaki ilâhînin devamı olan aşağıdaki beyitlerde Şeyh Galib ve Yunus Emre tesiri açık olarak görülmektedir.

Bu sözlerin meali kişi kendün bilmekdür
Kendi kendün bilene hakikat mi'râc ola

Hak denilen özüdür özündeki sözüdür
Gaybî özün bilene rububiyet tâc ola
(a.g.e. s.205)

Şâir, şu ilâhîsinde de insanın kutsiyetini dile getiriyor.

Aşık özün bilmeğe âdeme gel âdeme
Hakkı ayan görmeğe âdeme gel âdeme

Hakka giden doğru yol senden sana gider yol
Sa'yet seni sende bul âdeme gel âdeme
(96/1-2)

Gaybî bu manzumede de gönülden şöyle bahseder.

Yâ ilâhi neyler isen it beni
Tek hemân benden gönül incinmesün
Bu kemâle lâyk et cân u teni
Tek hemân benden gönül incinmesün
Yire göğe sağmayan Hallâka bak
Gönlüne sığmış am etmiş durak
Her emelden olaym Gaybî mak
Tek heman benden gönül incinmesün
(92/1-7)

Doğrudan doğruya dinî ve tasavvufî temalara bağlı olan tekke edebiyatı nazım şekli ilâhînin kelime anlamı "Allah'a mahsus, Allah'a ait" demektir. Bu yüzden ilâhî türüne giren şiirlerde büyük ölçüde Allah sevgisi ve onun çevresinde her türlü dinî-tasavvufî konu işlenir. Bu açıdan ilâhîler klasik edebiyatın tevhîd ve münacaâtları ile benzerlik gösterirler. Farklı olan yanı, ilâhîlerin tekke ve dergahlarda ayin sırasında belli bir makamla söylenmesindedir.²⁷

1.2.2. Devriyye

Mutasavvıflara göre, yeryüzündeki bütün varlıklar tek tek Hakk'ın sıfatına mazhardır. İnsan ise eğer-i mahlukat okduğundan mutlak varlığın bütün sıfatlarına mazhardır. Ancak bu sıfatlar insanda tecelli edinceye kadar sırasıyla bütün varlıklardan geçerek, âdeta kâinattan süzülür. Bu bakımdan insan kâinatın hülasası ve varlığın özüdür. İşte Allah'ın isim ve sıfatlarının bütün kâinattan süzülüp insanda tecelli etme görüşüne devir nazariyesi, mutlak varlıktan insana ve insandan, aslına (Allah'a) dönüşüne kadar devri anlatan şiirlere de devriyye denir.²⁸ Devir kuramı, Hz. Muhammed'in "Ben nebi iken Âdem su ile çamur arasındaydım" hadisi ile de ilgilidir. Mutasavvıflara

²⁷ A. Uçman, "Tekke Şiiri", *Büyük Türk Klasikleri*, C.H. S. 16.

A. Uçman, a.g.m., a.g.c.s. 17.

göre vücut halindeki Muhammed (SAV) yeryüzüne sonradan gelmiştir. Halbuki ruh halinde olan Muhammed (SAV) ezelden beri vardı. Vakti gelen ruh maddî âleme iner, önce cemadata, sonra nebata, hayvana, insana ve en sonra da insan-ı kamile geçer. Oradan da ilk geldiği asıl yere. Hakka ulaşır. İnsanın vücûd-ı mutlakdan kopup çeşitli merhalelerden geçerek (akl-ı küll, ukûl-ı tis'a tebayi-i erbaa, anâsır-ı erbaa) toprağa inmesine "kavs-ı nûzûl": Buradan yine çeşitli safhalar sonunda (toprak, maden, bitki, hayvan, insan, insan-ı kamil) tekrar aslama dönmesine "kavs-ı uruç" adı verilir.⁹ Gaybî'nin meşhur devriyesinin (Keşfü'l-Gıta) ilk beyti şöyledir:

"Bir vücuddur cümle âlem cümle egra aynı egradır Huda
Hep hûviyyetdür görünen yok Huda'dan ma'a'da"
(39/1)

Bu beyit, hem şiirin hem de Dîvânın özeti mahiyetindedir. Şâir, kâinatı ve içindeki varlıkların hepsini tek varlık sayıp, bu varlığın aynı Allah olarak kabul eder. O'na göre bütün mahlukat, tek bir varlığın çeşitli şekilleridir. Kâinata ikilik yok teklik vardır. Bu fikri günümüzde şöyle anlamamız gerekir: Bütün mahlukat ilâhi kudretin varlığına ve birliğine şahadet etmekte ve ondan izler taşımaktadır..

Yunus'ta olduğu gibi serbest devriyeler aşk ve irfanın lüzumu hakkında mev'zaier. Bir şeyhe bağlılığın lüzumu hakkında nasihatler, bu Dîvânın mevzuunu teşkil eder. Gaybî'de bir tarikat şeyhi olduğunu gösteren, halkı kendine çağıran parçalar çoktur. Bunlar, halk tabekalarına tasavvufu öğretmek ve doğru yolu göstermek gayesiyle kaleme alınmış şiirlerdir.¹⁰ Gaybî'nin meşhur 99 beyitlik Keşfü'l-Gata adlı kasidesi edebiyatımızda bu türün en güzel örneği olarak kabul edilir.

1.2.3. Şathîyye

Şath kelimesi Arapça'da alaylı söz anlamına gelir. Tasavvufî ise sufinin kendisinden geçtiği bir sırada söylediği şeriate aykırı söz ve hareket anlamına gelir. Türkçe'de ise bir duygu veya düşünceyi iğneleyici ve alaylı bir şekilde dile getirmek anlamındadır.¹¹

Şathîyeler, mutasavvıflar tarafından tasavvufî aşk halinin sarhoşluğu ile söylendiklerinden, genellikle başkaları tarafından açıklama gerektiren ve halkın hoşuna gitmeyen sözlerdir.

Tekke edebiyatında genel olarak mizahî manzumelere şathîyye veya çokluk şekliyle şathîyyat veya şathîyyat-ı sofıyane gibi isimler verilmiştir. Zahirde saçma görünen fakat şerh ve tahlil edildiği zaman manah olduğu anlaşılan manzumelerdir." Gaybî'nin şiirleri arasından seçtiğimiz bir şathîyye örneğini görelim.

Hak cemâlidür cemâlün Hak kelâmıdır sözün
'Âşık-ı dîdâr isen ger bilmeğe sa'y it özüñ

Sana ta'lim eyledüm zat-ı tecellî sırrım
Suretin 'ayn-ı tecellî ayn-ı zât oldı sözün

⁹ C. Dikcin, Türk Şiir Bâğisi, s.348.

¹⁰ F. Köprükü, TEİM, s.295

A. Uçman, a.g.m., a.g.e., s. 17.

¹¹ Tahîr Üzgür, Edebiyat Bîlğileri, s.213.

Zatının 'aynıdır Allah'ın sıfatı şüphesiz
 Pes yüzün 'aynı sözündür hem sözün 'aynı yüzün
 Zahirî oldu mukayyed batının mutlakdadur
 Arif isen ayn ü gayr-ı halk ü Hak oldu özün
 Hâsılı sensin vücüd-ı mutlaka mutlak nişan
 Yırde gökde aradığın kulağın Hak gözidir hem gözün
 Hak durur sende görünen başdan ayağa heman
 Hak kulağıdır kulağın Hak gözidir hem gözün
 Zahir ü batın Hakkundur cümle varlık Gaybîyâ
 Dime Hakka hergiz sen kalmasun izin tozun

(81)

1.2.4. Tevhîd

Klasik ve tekke edebiyatlarında "Allah'ın varlığına ve birliğine" dair yazılan manzum ve mensur eserlere tevhid adı verilir. Tevhîdler, kaside, gazel ve mesnevi tarzında yazılırlar. Gaybî'nin bir tevhidi şöyledir.

Vahdet esran 'akla mübhemdür
 Zevk iden bunu aşka mahremdür
 'Âlem-i vahdet özge 'âlemdür
 'Âlem ü Âdem anda bir demdür
 'Akl ile 'aşkı fark eden tâlib
 'Akla bigâne 'aşka mahremdür
 'Aşk ile vahdete düş olan canlar
 Bezm-i vahdetde bize tev'emdür
 Zann-ı câhil kim kaldı kesretde
 İki 'âlem ana bil cehennemdür
 Vahdete râğib olanın canı
 Göñfü pirdedür çeşmi pür-nemdür
 Dersi vahdetden almayan Gaybî
 Raz-ı Hak ana sanma mülhemdür

(60)

1.2.5. Münacaât

Sözlükte "fısıldama, kulağa söyleme, Allah'a dua etme, yalvarma, Allah'a dua mevzulu manzume, şiir" manalarına gelir. Bu tür eserler, sadece Allah'a yalvarmak ve ihtiyaç duyulanı açıklamak için değil aynı zamanda Hz. Peygamber'e karşı da yazılırlar.

* A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD, S.455-450, s.293.

Gaybî'nin gazel tarzında yazdığı bir münacaâtı şöyledir,
Bir sözde kim vardır hata estağfirullah el-'azim
O işde varsa nâ-sezâ estağfirullah el-'azim

Şer'-i şerîf imiş temel makbul degül ansuz 'amel
Bildük iğimüz hep halel estağfirullah el-'azim

Batıda itnedük karar Hakdan yana itdik firar
Şer'a muhalif her ne ki var estağfirullah el-'azim

Kimün yoh ilhâd ola sanma anı inşâd ola
Âhir demi berbâd ola estağfirullah el-'azim

Şer'i brakmamış selef sonra gelen hayrül'-halef
Olmayalum biz de telef estağfirullah el-'azim

Hakkun habîbi Mustafa odur bu yolda reh-nümâ
Andan cüda Hakdan cüda estağfirullah el-'azim

Gaybî hemân budur sözüüm şer' üzere muhkemdür özüm
Döndü mübâhâden yüzüm estağfirullah el-'azim

(85)

1.2.6. Na't

Bir şeyi medbederek anlatma vasıflarından anlamına gelir. Hz. Peygamberi övgü maksadıyla yazılan manzum ve mensur eserlere na't adı verilir. Tasavvuf edebiyatında peygamberimizi methetmek amacıyla bir çok na't yazılmıştır. Gaybî'nin bir na'tı şöyledir.

Muhammed mazhâr-ı Hakdur muhakkak
Ne mazhâr belki aynü'l-Hakdure'l-Hak

Mezahîr maye-i feyyîze muhtâc
Hakikatde odur feyyâz-ı mutlak

Kemâl-i kibriyâsın bundan anla
Buyurdı "men re'âni kad re'el-Hak"

Hakikat mazhandur kainâton
Anun zatından oldı cümle miştak

Vücûda gelmese ol sırr-ı levîâk
Küşad olur mı bu sırr-ı muğlâk
Veliler cümleten utbed-ı vaktüdür
Düşerler şer'-i vaktde hep muvaffak

Şefî' olmasa Gaybî'ye o Hazret
Velâyet tahtına olur mı ehyâk

(80)

1.2.7. Methiye

Büyük bir kişiyi övmek için yazılan menzur ve mensur eserlerdir. Bunlar iki bölüme ayrılırlar. a) Padişah, vezir, şeyhül-İslâm ve gibi zamanın ileri gelenlerin öven eserler b) Dört halifeyi aṣhab-ı kirâmı toptan ve ayrı ayrı yahun aritürin kutbu sayılan velireli övmek için yazılan eserlerdir. Medhiyelerde çok kere kaside nazım şekli kullanmakla beraber, diğer nazım şekillerine de müracaat edilmiştir.

Gaybînin bir methiyesi şöyledir:

Elini aldum o pîrün gayri eli neylerem
Yolnu bukdum 'azîzün gayri yolu neylerem

Bizi bize bildürür benliğümüz öldürür
'İşk ile doldurur gayri dolu neylerem

Cümle erlerden kavî dostlara mürüvvetli
Sözü bakdan lezzetli gayn balı neylerem

Pirün yüzü Hakk yüzü pîrün özi Hakk özü
Pirün sözi Hakk sözü gayri sözi neylerem

Dersi Gaybî okudur cana lezzet akıdur
Hakk kokusu kokudur gayri güli neylerem

(87)

KAYNAKÇA

- Abdurrahman GÜZEL, "Tekke Şiiri", Türk Dili Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri), Sayı.445-450, Ocak-Haziran 1989,
Amil ÇELEBİOĞLU, Kanuni Devri Türk Edebiyatı, Ankara 1996,
Azmi BİLGİN, "Fuad Köprülü ve Tekke Edebiyatı" İlmî Araştırmalar, Sayı.4, İst. 1996
Cem DİLCİN, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1983,
F. KÖPRÜLÜ, "Saz Şairleri, Dün ve Bugün", Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1986
Fuat KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1991
Haluk İPEKTEN, Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz, İstanbul 1994 İnci Enginün, Mukayeseli Edebiyat, İstanbul 1992,
İsmail Habib Sevik, Edebiyat Bilgileri, İst. 1942 Latifi Tezkiresi, İstanbul 1314
Mehmet DENİZ, "Emrah Dîvânı Üzerine", Polemik-Aylık Usul ve Tenkit Dergisi, Aralık 1992, Sayı:7
M. TATÇI, Yunus Emre Dîvânı-İnceleme,
Tahir ÜZGÖR, Edebiyat Bilgileri,